

*Александренко В. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
<https://orcid.org/0000-0003-0028-910X>*

ЕВОЛЮЦІЯ ХАРКІВСЬКОГО МІСЬКОГО ТЕКСТУ В ПРОЗІ СЕРГІЯ ЖАДАНА

Анотація. У статті досліджено еволюцію харківського міського тексту в прозі Сергія Жадана (на матеріалі романів «Ворошиловград», «Депеш Мод», «Anarchy in the UKR», збірок «Месопотамія» і «Арабески»).

З'ясовано, що ранні прозові твори митця (романи «Депеш Мод», «Anarchy in the UKR», «Ворошиловград») мають постколоніальний характер і реалістично відображають картини дійсності перехідної доби (кінець XX – початок XXI століття), вони позначені антирадянським і антитоталітарним пафосом. У цих творах відтворено стан молодого покоління, яке опинилося в ситуації економічної стагнації, психологічної кризи, відсутності перспектив. Обґрунтовано, що така атмосфера й настрої населення відображаються в описах окремих харківських топосів, які подекуди набувають певної символізації й романтизації, що сприяють увиразненню атмосферності міського середовища. Доведено, що Сергій Жадан активно використовує антитезу (центр – околиці, цивілізація – природа) для показу стану соціуму загалом і окремих героїв зокрема. Констатовано, що прозаїк у своїх ранніх творах зосереджує увагу читачів на таких харківських топосах, як університет, готель, держпром, пам'ятники, вокзал, завод.

З'ясовано, що в збірці «Месопотамія» Сергій Жадан вдається до міфологізації й сакралізації Харкова шляхом зіставлення з Межиріччям як однією з коликів цивілізації, а водночас продовжує традицію детального опису окремих топографічних і ландшафтних об'єктів, що дає змогу реалістично відобразити простір міста й відтворити його атмосферу. Доведено, що в збірці «Месопотамія» місто постає цілісним і самодостатнім простором, у якому відбувається трансформація соціальних формацій і типів культурної свідомості, що зумовлює особливості існування й розвитку в ньому героїв досліджуваної збірки.

Констатовано, що в збірці «Арабески» Сергій Жадан продовжує традицію творення харківського міського тексту, що була започаткована Миколою Хвильовим в однойменній новелі. Доведено, що митець-сучасник зосереджений передусім на відображенні особливостей психоемоційного й соціально-побутового життя мешканців прикордонного міста в період повномасштабного вторгнення, відповідно, упізнати Харків можна за окремими натяками, підказками і здогадками. Обґрунтовано, що в зазначеній збірці прозаїк прагне відобразити специфіку функціонування міста в нових умовах, продемонструвати адаптацію міста і його мешканців до нових реалій, а водночас вийти на рівень узагальнень.

Ключові слова: міський текст, проза, роман, символічність, реалістичність, топос, міф, образ.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Образ міста в українській літературі пройшов довгий і складний шлях ево-

люції (від давньоруських літописів до доби постмодернізму), здійснивши перехід від окремого художнього образу до міського тексту, а відтак конкретизувавшись у поняттях «київський текст», «станіславський текст», «харківський текст», «львівський текст», які сформувалися на базі різноманітних (епічних, ліричних, драматичних) літературних творів різних культурно-історичних епох і сприяють оформленню міфу певного міста – Києва, Харкова, Львова, Станіслава, Одеси тощо.

В українській літературі XX – початку XXI століть тема міста є однією з найбільш актуальних та репрезентованих і в контексті інших дискурсів, і як самодостатній об'єкт наукового пошуку. Як зазначає А. Степанова, дискурс міста зазнає особливої актуалізації і трансформації саме в літературі перехідних епох, що виражається через особливі взаємозв'язки естетичного й художнього компонентів у структурі образу міста, а водночас визначає особливості функціонування образу персонажа в умовах урбаністичного середовища [1]. Саме такою перехідною епохою для української літератури стали 90-ті роки XX століття – перша третина XXI століття – період, що в суспільно-історичному контексті був пов'язаний із розпадом СРСР, проголошенням незалежності України, а також економічними й політичними кризами, складним шляхом розбудови демократичної держави й входження до європейського співтовариства, а в мистецькому ракурсі – із розвитком постмодерністських тенденцій, антиколоніальної й антирадянської тематики.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує творчість Сергія Жадана, який на сьогодні відомий як прозаїк і поет, один із організаторів харківського неофутуристичного об'єднання «Червона фіра» (90-ті роки XX століття), лауреат численних міжнародних премій, лідер музичного гурту «Жадан і собаки», актор, що зіграв одну з основних ролей у фільмі «Поводир», літературознавець і волонтер, активний учасник Помаранчевої революції 2004 року і Революції гідності 2014 року.

До прозових творів Сергія Жадана належать насамперед автобіографічний роман «Депеш Мод» (2004) [2], роман у формі подорожніх нотаток «Anarchy in the UKR» (2005) [1], збірка «Гімн демократичної молоді» (2006), роман «Ворошиловград» (2010) [3], збірка оповідань і віршів «Месопотамія» (містить дев'ять оповідань і тридцять віршів) (2014) [4], роман «Інтернат» (2017), збірка «Арабески» (охоплює дванадцять зразків прози) (2024) [5] тощо.

Особливістю художнього світу творчості Сергія Жадана є його урбаністичний характер: письменника по праву можна вважати продовжувачем традицій В. Підмогильного, В. Домон-

товича, М. Могилянського, Миколи Хвильового, які прагнули модернізувати українську літературу, передусім за рахунок творення урбаністичного топосу й актуалізації в цьому контексті важливих філософських, соціокультурних, морально-етичних проблем, що мали відобразити особливості буття людини в міському середовищі. З цього приводу А. Бабенко зазначає, що у своїх творах Сергій Жадан, як автор-художник, «кінематографічними засобами будує урбаністичний простір збен-теженого й розгубленого сучасника на зламі тисячоліть» [6]. Погоджуючись із дослідницею, зауважимо, що письменник майстерно відтворює ментальний стан своїх сучасників на тлі епохи, перетворюючи цим самим свої літературні твори на своєрідні «документи доби», що даватимуть майбутнім поколінням змогу заглибитися у внутрішній світ людини кінця XX – початку XXI століть, зрозуміти стан кількох поколінь українців у перехідну епоху, а також пізнати соціально-побутові реалії їхнього життя в урбаністичному середовищі.

Аналіз останніх публікацій. Дослідженнями міського тексту як літературознавчою проблемою займалися українські науковці В. Агеева, С. Андрусів, С. Павличко, І. Патрон, А. Степанова, В. Фоменко, О. Харлан, О. Когут тощо. Художньо-ідейний зміст літературних творів Сергія Жадана в контексті сучасного літературного процесу досліджували Т. Гундорова, Р. Харчук, В. Пахаренко, О. Шаф, які акцентували, що проза письменника «народжена містом і присвячена йому». Особливості функціонування «міського тексту» у творчості Сергія Жадана з'ясовували А. Бабенко [6], О. Гонюк [7], О. Даниліна [8], Л. Лавринович, М. Салаган [9], Р. Мариняк [10]. Водночас варто констатувати, що їхні публікації присвячені здебільшого окремим літературним творам митця, а єдине комплексне дослідження з еволюції міського тексту в прозовій спадщині Сергія Жадана на сьогодні відсутнє. Масштабність творчої спадщини цього письменника і широка панорама образів міст у ній не дають змоги всебічно висвітлити це питання в межах однієї публікації, тому вважаємо доцільним зосередити увагу на функціонуванні образу Харкова в прозі Сергія Жадана, оскільки він, фактично, є наскрізним у творчості митця.

Мета статті – дослідити еволюцію харківського міського тексту в прозі Сергія Жадана (на матеріалі романів «Депеш Мод», «Anarchy in the UKR», «Ворошиловград», збірок «Месопотамія», «Арабески»).

Виклад основного матеріалу. У своїх прозових творах (романах «Депеш Мод», «Anarchy in the UKR», «Ворошиловград», збірках «Месопотамія» і «Арабески») Сергій Жадан продовжує творити своєрідний харківський міф, який був започаткований ще в 20-х роках XX століття у творчості М. Куліша, Миколи Хвильового, М. Йогансена, А. Любченка. Аналізуючи особливості харківського міського тексту цього періоду, Я. Цимбал зауважує на таких його визначальних рисах, як наявність певного корпусу літературних текстів, семантично пов'язаних між собою; подібність уміщених у них топографічних і ландшафтних описів; образ головного героя – легендарного харківського обивателя, міщанина; харківська міфологія (персоніфікація вітру й степу); позатекстові структури, що визначають буття й свідомість персонажів [11]. Деякі з цих характеристик можна прослідкувати і в сучасному харківському міському тексті, зокрема у прозових творах Сергія Жадана, що засвідчує тяглість і неперервність традиції творення харківського міського міфу в українській літературі.

А. Степанова, формулюючи теоретичні засади творення міського міфу в художній літературі, зазначає, що культурологічні й соціально-антропологічні уявлення про місто виходять за межі розуміння його як власне простору, трансформуючи його на метапростір, який наділений, окрім традиційних (горизонталь/вертикаль), ще й додатковими образно-просторовими категоріями [12]. Беручи за основу психологічні концепти й переносячи їх на галузі естетики й літературознавства, дослідниця пропонує виділити сагіталь, тобто вісь буттєвого простору в межах урбаністичної свідомості, яка репрезентує загальні відомості про місто, пов'язує його минуле з теперішнім і майбутнім, а історію – з перспективами подальшого розвитку, що сприяє появі іманентного образу міста, сформованого й реалізованого в міських міфах та легендах [12]. Варто зазначити, що в психологічних студіях термін «сагіталь» (від лат. *sagitta* – стріла) уживають на позначення всього того простору, що розміщений попереду (фронт) і позаду (тил) кожного з нас. Водночас А. Степанова визначає й таку образно-просторову категорію, як егональ, яка характеризує індивідуальний вектор переміщення особистості в хаосі буття, що впливає на формування трансцендентного образу міста й набуває в естетичній свідомості, а отже, і в літературних творах різних інваріантів: місто-лабіринт, місто-коло, місто-спіраль тощо [12]. У психології егональ (від лат. *ego* – Я) позначає бажаний, але не завжди реалізований напрямок руху. Ці образно-просторові категорії, на нашу думку, дають змогу комплексно й системно змодельовати харківський міський міф у прозовій спадщині Сергія Жадана.

Варто зауважити, що в більш ранніх прозових творах (романах «Депеш Мод» (2004) [2], «Anarchy in the UKR» (2005) [1], «Ворошиловград» (2010) [3]). Сергій Жадан передусім звертається до топографічних, пейзажно-ландшафтних, етнографічно-побутових аспектів в описі Харкова, вони дають йому змогу насамперед більш повно відобразити реалії суспільного життя 90-х років XX – початку XXI століття.

Згадані автором в романі «Депеш Мод» [2] міські топоси – будинок Держпрому, площа Свободи, назви станцій метро і електропоїздів сприяють посиленню реалістичності описаних подій, а також виникненню довіри в читача до описаних у літературному творі подій і ситуацій. Саме в цей простір уписані герої твору, які є репрезентантами так званого «втраченого» покоління молоді 90-х років XX століття – єврей-антисеміт Собака Павлов, комерсант-невдаха Вася Комуніст, Сашко Карбюратор, Чапай, Вова і Володя тощо. Вони ілюструють еkleктичність і епатажність міського середовища, відображають стан анархії, атмосферу безнадії і депресії, притаманні описаній у романі епосі.

Деякі урбаністичні об'єкти в романі Сергія Жадана «Депеш Мод» [2] набувають символічного значення, наприклад: завод стає яскравим символом розпаду радянської держави, оскільки про нього йдеться як про «колишню гордість оборонної промисловості», яку герої роману, за пропозицією Чапая, вирішують пограбувати: «...завод розвалювався, як і все в країні, що можна було вкрати – директор вкрав, що не можна було – зіпсував...» [2, с. 84].

Окрім того, топографія Харкова в цьому творі, як зазначала О. Даниліна [8], символічно відображає і соціальне розшарування, адже місто ніби розділене на два світи: перший – це світ заможних, владних людей, що мешкають у центрі, як-от батько-генерал Марусі, який «...останні роки 10 завис у Харкові, з дружиною розлучився, купив донці «прикольну двохкімнатну

квартиру в крутому будинку на площі, з видом на муніципалітет» [2, с. 125]. Другий світ, у якому переважно й існують герої твору, – це гуртожитки, забігайлівки, робітничі райони («...є один район... квадратні кілометри непролазного приватного сектору, відразу за яким починаються заводи, так би мовити – старі фабричні передмістя...» [2, с. 82]) чи околиці міста, де компактно мешкають певні етнічні групи, наприклад, цигани («... харківські роми по-своєму втілили в життя давню ромську мрію про священний ромський мегаполіс, ...просто заселились масово, але разом з тим компактно, понад річкою, окопались як могли і фактично розчинились у ворожій східній столиці» [2, с. 91]). Подібні описи дають змогу уявити міський простір Харкова як мультикультурний і соціально неоднорідний: це місто контрастів, де кожен мешкає в комфортному і звичному для себе середовищі, стаючи водночас органічною частиною цього топосу.

Символічним є і протиставлення міського пейзажу й опису соснового бору, що розташовувався на околицях Харкова. Ці антитектичні фрагменти можна розглядати передусім у контексті сірої реальності життя персонажів і їхніх яскравих дитячих спогадів: для 19-річного героя сучасність, як і міський пейзаж, є депресивною і безнадійною, проте в його спогадах із дитинства з'являється яскрава, радісна і проста природа: «...небо пахне ранковим лісом ... ліворуч від мене і праворуч від мене – високі і теплі сосни, які зігрівають своїм диханням пісок навколо себе, і повітря, і ранковий суботній ліс, і птахів...» [2, с. 108]. З цього приводу дослідники зауважують, що міфологія міста як організованого простору в мистецьких творах подекуди формується через бінарні опозиції, наприклад, внутрішній (центральный) простір і зовнішній (периферійний), а також інші опозиції, похідні від цієї [13; 14]. За допомогою такого прийому акумулюються міфи про рай і щасливе життя, що асоціюються з центром, і есхатологічними мотивами, що ототожнюються з периферією [13; 14]. Погоджуючись із цією думкою, зауважимо, що Сергій Жадан досить широко застосовує зазначений прийом у своїй прозі.

Отже, у романі Сергія Жадана «Депеш Мод» [2] топоси Харкова передусім є тлом для розвитку подій й засобом відображення реалій суспільно-історичної доби – 90-х років ХХ століття, водночас вони набувають і символічного значення, сприяючи розкриттю внутрішнього світу героїв, а також реалізації авторської світоглядної концепції.

Роман Сергія Жадана «Ворошиловград» (2010) [3], як неодноразово зазначали критики й літературознавці, має чимало точок дотику з романом «Депеш Мод», адже вони обидва «сповнені радянських звичок і реліктів», ґрунтуються на мотиві «подорожі крізь постсоціалістичну цілину, коли подорож є врешті-решт метафорою пошуків себе самого», а також мають чимало спільного в структурі сюжету, композиції та стилі оповіді [12]. Міський простір у романі «Ворошиловград» [3] репрезентовано двома основними топосами – Харковом та Ворошиловградом. Головний герой цього літературного твору Герман мешкає в Харкові та працює незалежним експертом, проте змушений їхати до рідного міста й залагоджувати справу з бізнесом (заправкою), власником якої до цього він був формально. Окремі аспекти харківського життя героя представлено побіжно, передусім для формування в читача уявлення про місце і спосіб життя Германа, про атмосферу, яка панувала в Харкові: спільно з Льоліком він винаймає «дві кімнати в старій виселеній комунальці, в самому

центрі, в тихому дворі, засадженому липами» [3, с. 7], «іноді, вночі, з вулиці заходили насторожені пари й кохались на лавці, застеленій старими килимками. Іноді, під ранок, до лавки приходили охоронці з банку, сиділи й забивали довгі, як травневі світанки, косяки. Вдень забігали вуличні пси, обнюхували всі ці сліди любові й заклопотано вибігали назад – на центральні вулиці міста» [3, с. 9]. Ці описи формують в уяві читача романтизовані картини харківських травневих ранків, а також дають змогу уявити повноту й розмаїття міського буття. Серед мешканців Харкова Герман згадує господаря орендованої ними квартири – «старого запеклого пенсіонера, колишнього інкасатора Федора Михайловича» (якого він заочі називає Достоевським) [3, с. 9], комерсантів Борю і Льошу (Боліка і Льоліка), з якими Герман вирушає до Ворошиловграда. Отже, у романі Сергія Жадана «Ворошиловград» Харків не представлений виразно і повноцінно, оскільки акценти зміщено на образ Ворошиловграда, проте він незримо присутній у художньому світі твору через постійні згадки про нього.

Натомість, у романі «Anarchy in the UKR» (2010) [1] дія переважно відбувається в Харкові, у межах якого, як зазначає О. Даниліна особливо увиразненими є топоси університету, площі, обладміністрації, держпрому, готелю, палацу піонерів, що розташовані в центрі міста й демонструють синтез епох [8]. Харків, згідно з авторською концепцією, функціонує як «універсальний комуністичний мегаполіс», «місто футуризму і комунарської самоорганізації», «єдино канонічна столиця піднебесної України» [1].

Цікаво, що в цьому романі Сергій Жадан застосовує постмодерністський прийом гри з текстом, зокрема уводячи до тексту літературного твору топос готелю «Харків», який постає як місто в місті: «...з довгими коридорами і жовтими простирадлами, з безліччю порожніх кімнат і підвалів, з розгалуженою, в міру розваленою інфраструктурою, кожного вечора оживає і наповнюється рухом, тут можна жити, не виходячи за рецепцію...» [12, с. 134].

Образ Харківського університету в романі «Anarchy in the UKR» теж можна розглядати як місто у місті, з власним життєвим укладом і певними механізмами функціонування: «Десять тисяч – це районний центр, десять тисяч – це армія Махна в хороші часи» [12, с. 151]. Використовуючи порівняння із Віденським університетом, студенти якого страйкують через зменшення навчальних фондів, автор прагне актуалізувати важливі для українського соціуму початку ХХ століття проблеми (пасивність молодого покоління, його дистанціювання від суспільного життя), зокрема він ставить риторичне запитання: «Чим вони там займаються, чому ніколи не вийдуть на вулицю і не скажуть, що саме вони думають про систему освіти або просто про систему, або просто – що вони думають» [12, с. 153]. Вважаємо, що уведення до тексту літературного твору образу університету є досить важливим для творення харківського міфу, оскільки Харків, починаючи з ХІХ століття, у суспільній свідомості асоціювався з вищою освітою, студентством, наукою, університетами.

Як і в романі «Депеш Мод» [2], Сергій Жадан у «Anarchy in the UKR» [12] надає символічного змісту певним топографічним об'єктам, наприклад, символом прощання з дитинством і дорослішання є палац піонерів. Цей топос є значущим для розуміння загального настрою роману, пов'язаного із розпадом радянської держави, руйнуванням традиційного суспільного ладу, зміною

культурно-історичних епох, актуалізацією індивідуальних сенсів: «Палац піонерів знаходився зовсім поруч, як жорстоке заперечення усіх наших дитячих, наївних уявлень про світ» [12, с. 84], і головний герой починає усвідомлювати, що «ніхто, ніхто й ніколи, ніде і ні за яких обставин на мене не чекає...» [12, с. 84]. Цікаво, що в цьому тексті, як і в романі «Ворошиловград» [3], для творення урбаністичного простору Сергій Жадан згадує й інші населені пункти Сходу й Півдня України, як-от Сватове, станції Вузлова, Гракове, Луганськ, Старобільськ, Гуляйполе. Це дає йому змогу використати антитезу, у межах якої він протиставляє великі індустріальні міста й маленькі провінційні. При цьому в описі Харкова відчутним є мотив захоплення його колишньою величчю, іронізування над сьогоденням, а в описі маленьких міст він вдається до філософування щодо світовідчуття і способу життя їхніх мешканців.

Отже, у романі «Anarchy in the UKR» [1] Сергій Жадан у моделюванні образу Харкова продовжує тенденції, окреслені в попередніх творах: реалістичний опис харківських топосів для увиразнення особливостей описуваної епохи й зображення місця дії; символізація окремих об'єктів, які є значущими для вираження авторської мистецької концепції, підкреслення виразного анти тоталітарного пафосу романів. Як зауважує О. Даниліна, урбаністичний пейзаж аналізованих романів мав підкреслити суспільно-політичну ситуацію розпаду радянської держави в 90-х роках XX століття і, як наслідок, втрату населенням ідеалів і сенсу життя, пошуки представниками молодого покоління власного місця в такій ситуації [8].

Творення харківського міського міфу Сергій Жадан продовжує в збірці «Месопотамія» [4]. В одному з численних інтерв'ю прозаїк так пояснив свій мистецький задум: «У мене була ідея створити свою приватну міфологію цього міста, у якому я живу 23 роки. Я би не назвав це популяризацією, але все ж таки була мета привернути більше уваги до цього міста, тому що Харкова у літературі, на жаль, не так багато» [15]. Літературний критик Є. Станісевич у рецензії на збірку «Месопотамія» зауважує, що головним її героєм є, безперечно, Харків: «Харків у літературі тепер уже точно відбувся. І не так через активне його заміфологізування, як у силу письменницького таланту. ... Жадан на наших очах вибудовує легенду, живу, знадливу й інтригуючу» [16].

Сергій Жадан зазначає [15], що саме у «Месопотамії» йому найвдаліше вдалося висловити свою любов до міста, перетворивши Харків на окрему цивілізацію – колись унікальної культури. Підказкою до прочитання збірки «Месопотамія» у такому контексті є її назва. З цього приводу Л. Лавринович і М. Салаган зауважують, що обраний прозаїком заголовок свідчить про прагнення автора реалізувати концепцію світового начала, першопочатку, оскільки Месопотамія – це територія між Тигром і Євфратом, де фактично почалася історія людства [9, с. 226]. Вони також наголошують, що для розуміння авторського задуму важливо пам'ятати, що населення Месопотамії – це не один народ, а низка цивілізацій, які змінювали одна одну – шумери, вавилоняни, асирійці. Кожен із цих етносів створював власну культуру, враховуючи досягнення предків, а всі разом вони заклали фундамент сучасної цивілізації [9, с. 226].

Аналогічна ситуація склалася і в процесі історичного розвитку Харкова, адже хоча офіційну історію міста ведуть від 1654 року, коли його було засновано як фортецю для стримування набігів кримських татар і ногайців, проте за археологіч-

ними знахідками відомо, що тут були поселення ще за бронзової доби (II тис. до н.е.), а також у скіфські й сарматські часи, в епоху Черняхівської культури і княжої (давньоруської) доби [17].

Отже, у контексті української історії цей топос теж можна вважати однією з колисок цивілізації. Основою для асоціацій між Месопотамією і Харковом для Сергія Жадана стало й географічне розташування міста (у межиріччя річок Лопань та Харків), що було схожим на топос Месопотамії: «Все знаходиться поміж рік і все звідси починається – і всі історії, і вся любов» [4, с. 198]. Зазначене розташування водних артерій віддавна було запорукою безпечного й спокійного життя, адже річки ставали захистом, торговельним шляхом, давали їжу й воду. Відтак межиріччя річок Лопань та Харків стало простором для творення унікальної мультикультури, притаманної сучасному Харкову, який став сприятливим середовищем для людей, що були представниками різних націй, мали різний соціальний статус, але всі разом створювали і продовжують створювати єдину культуру, специфічну ауру міста, фактично, за мистецькою концепцією Сергія Жадана, самотутню цивілізацію.

За словами самого автора, збірка «Месопотамія» стала «міським текстом» передусім про ті топоси Харкова, які письменник «найбільше любить, – старі квартали Нагірного району, кілька кварталів старого Центру, набережні Лопані й Харкова» [15]. Водночас, як і зазвичай у літературних творах, описи міста у творах цієї збірки не обмежуються суто топографічними, пейзажно-ландшафтними, етнографічно-побутовими та культурними характеристиками. Як зауважує І. Патрон, письменники зазвичай намагаються дослідити й оприятити глибинні сутності функціонування міста, які зумовлюють поведінку героїв більше, ніж зазначені чинники [13]. Відповідно, вони прагнуть віднайти й художньо переосмислити сакральне чи містичне підруття.

У цьому контексті варто зауважити, що героями збірки «Месопотамія» стають звичайні мешканці Харкова, яким, проте, Сергій Жадан подекуди дав незвичні імена – Лука, Маріо, Марат, Боб, Фома, Ромео, що містять, як стверджують Л. Лавринович і М. Салаган, алюзії до біблійних та літературних образів [9, с. 227], а відтак сприяють міфологізації й сакралізації топосу. Живучи в Межиріччі, у Месопотамії, харків'яни відчувають себе сповненими сил і наснаги, ріки ніби оновлюють їх, надають сил рухатися вперед і дарують повноту буття й відчуття щастя. Водночас їх усіх об'єднує певна меланхолійна філософічність, пасивно-споглядальницька реакція на життєві перипетії та негаразди: «Життя має лише два шляхи: один веде до раю, інший – до пекла. Щоправда, у багатьох місцях вони перетинаються» [4, с. 49], «не можна втекти від себе і від своєї печалі // від своєї ненависті і своєї любові» [4, с. 135]. Це призводить до формування в мешканців Харкова особливого світогляду, певної життєвої філософії, адже рано чи пізно всі вони («тисячі біженців і мігрантів, мандрівників і прибульців, всі ці бригади найманих чорноробів, які бродять світом, споруджують вежі і в'язниці» [4, с. 64]) повертаються сюди – «на ці береги, під це місячне світло» [4, с. 64]. Отже, місто в збірці Сергія Жадана «Месопотамія» є не просто місцем проживання та професійної зайнятості героїв, а стає певним єднальним чинником, який сполучає теперішнє, минуле й майбутнє: «Поміжжя (назвемо його так) – це той інший простір, простір між світом живих і світом мертвих, де ховається пам'ять» [4, с. 11].

Варто зазначити, що автор вдається й до детальних топографічних описів Харкова чи навіть окремих його районів, акценту-

ючи на їхній самодостатності й ізольованості від навколишнього світу: «все було під боком: пологовий будинок, дитячий садок, музична школа, військкомат, магазини, аптеки, лікарні, цвинтарі (увесь сенс життя на перехресті кількох вулиць). Можна було прожити життя, не виходячи до найближчої станції метро...» [4, с. 15]. Варто зауважити, що в подібних фрагментах автор продовжує традицію, започатковану в більш ранніх творах: деталізоване, реалістичне й дещо романтизоване зображення харківських топосів, що сприяє відтворенню притаманної цьому місту атмосфери. Про це свідчить і опис подвір'я диспансеру: «Фонтан стояв посеред великого прохідного двору, навпроти головних дверей диспансеру. Був засипаний торішнім листям і недопалками. Води в ньому не було. Причому ніколи» [4, с. 173]. Процитований опис відображає також стан самотності й одноманітності життя, що виражається через образи занедбаного фонтану й недоглянутого двору. Загалом у збірці Сергія Жадана «Месопотамія» місто є самоцінним і самодостатнім простором, у якому відбувається перетворення соціальних формацій, культурних парадигм, типів культурної свідомості, що зумовлює особливості існування й розвитку людини в цілому й героя літературного твору зокрема.

Варто також зауважити, що творенню образу Харкова в збірці Сергія Жадана «Месопотамія» сприяють і фотографії тих харківських вулиць, про які є згадки в оповіданнях і віршах «Месопотамії». Автором цих світлин, як зазначав автор [15], є знаний художник і фотограф Гамлет Зінковський. На наш погляд, що уведення до текстів літературних творів ілюстрацій, зображень, QR-code з посиланнями на музичні композиції є своєрідною реакцією авторів на потреби сучасного читача, до яких можна віднести інтерактивність, візуалізацію, інтермедіальність літературного матеріалу.

Можемо вважати, що творення харківського міфу Сергієм Жаданом продовжує і в збірці «Арабески» [5], назва якої збігається з назвою новели Миколи Хвильового, написаної в 1927 році [18], у якій, на думку дослідників, і було покладено початок творенню «харківського міфу» [19]. Ю. Безхутрий зазначав, що мотив міста є одним із провідних, змістоутворювальних мотивів новели Миколи Хвильового: «...мотив міста в тісному поєднанні з мотивом слова, творчості розгортається як своєрідне обрамлення, художньо-психологічний аспект якого стає остаточно зрозумілим лише з останньою крапкою твору» [19, с. 58].

Власне, формально-змістові особливості творів Миколи Хвильового і Сергія Жадана взаємопов'язані з поняттям, виведеним авторами в заголовок, адже арабески (франц. *arabesque*, від італ. *arabesco* – арабський) – це тип близькосхідної середньовічної орнаментики, для якої характерне поєднання геометричних і стилізовано-рослинних форм, які можуть доповнюватися фігуративними та шрифтовими елементами, вигадливо переплетеними у складному поєднанні [20, с. 76]. У цьому контексті варто наголосити, що творам зі збірки Сергія Жадана «Арабески» притаманна ослаблена подієвість, це фактично мікросюжети, основну роль у яких відіграють описи, зокрема урбаністичних ландшафтів, які передають трагізм ситуації і світовідчуття героїв, а також діалоги між персонажами: «Пороженча проступає за цим усім. І за тим, що він говорить, теж стоїть якась порожнеча...» [5, с. 61].

І. Котик у рецензії на зазначену збірку зазначає: «Очевидно, Жаданові «Арабески» – теж про Харків, але це, напевно, не має

великого значення» [21]. Критик наголошує, що значення має насамперед дух часу, відображений у творах збірки, які «про прифронтові міста загалом, про те, як змінилося життя у час війни, як змінився побут мешканців, яким є їхній теперішній внутрішній світ, які події визначають їхню долю» [21]. Погоджуючись із автором рецензії, зауважимо, що натяком на те, що зображений у збірці населений пункт – це Харків, є перша ілюстрація, уміщена у виданні. Вона була зроблена самим автором і містить підпис «Харків, Салтівка, зима 2023–2024» [5, с. 7]. Окрім того, ідентифікувати місто читач може за описами атмосфери, яка панувала в ньому в березні 2022 року, зокрема: «Цілий тиждень місто лежало, мов тварина з перебитим хребтом: і допомогти хочеться, і підійти страшно. Цілий тиждень із міста вибиралися мешканці. Людей на вулицях залишилося мало, вулиці раптом виявилися великими, порожніми і ніжними» [5, с. 9].

Важливими для розуміння художнього світу збірки є й описи способу життя, настроїв і відчуттів мешканців, притаманних саме прифронтовій зоні, наприклад: «Спати ліг на підлозі. Чомусь була ілюзія, що на підлозі безпечніше. Вгорі темніли вікна. І в усьому будинку теж темніли. Світла в місті ввечері ніхто не вмикав. Здавалося, що він спить у трюмі корабля, команда якого тиждень тому зійшла на берег і не повернулася» [5, с. 9]. Важливо, на нашу думку, зауважити, що стан міста і його населення Сергій Жадан у збірці «Месопотамія» намагається передати за допомогою образів природи, зокрема: «Птахи прориваються згори, випадають із неба, мов яблука з кишені, помічають унизу нашу мовчазну компанію, сторожко пірнають назад, у небо, летять у напрямку ріки» [5, с. 37]. Подібні описи сприяють відтворенню атмосфери пригніченості, розгубленості, страху, які панували на початку повномасштабного вторгнення в місто.

Аналіз змісту літературних творів із зазначеної збірки дає змогу виділити низку образів, притаманних сучасному образу Харкова у творах Сергія Жадана зі збірки «Арабески» [5], наприклад: «безлюдні вулиці», «порожній центр», «машини з військовими», «пограбовані кіоски», «багатоповерхівки без номерних вказівників», «занапащений супермаркет» тощо.

Отже, у зразках малої прози зі збірки Сергія Жадана «Арабески» харківський міський міф набуває подальшого розвитку, адже письменник прагне відобразити функціонування міста в нових умовах, продемонструвати адаптацію міста і його мешканців до нових реалій, зацентрувати на змінах, яких зазнають добре знамі топоси і населений пункт загалом під впливом війни.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз прозових творів Сергія Жадана (романів «Депеш Мод», «Anarchy in the UKR», «Ворошиловград», збірок «Месопотамія» і «Арабески») дав змогу дослідити еволюцію харківського міського тексту у творчості митця. Ранні прозові твори митця (романи «Депеш Мод», «Anarchy in the UKR», «Ворошиловград») характеризуються як постколоніальні романи, що реалістично відображають картини дійсності перехідної доби (кінця XX – початку XXI століття), вони позначені антирадянським і антитоталітарним пафосом, у них відтворено стан молодого покоління, яке опинилося в ситуації економічної стагнації, психологічної кризи, відсутності життєвих перспектив. Загальна атмосфера й настрої населення відображаються в описах окремих харківських топосів, які подекуди набувають певної символізації й романтизації. Сергій Жадан передусім акцентує увагу читачів на таких харківських топосах, як уні-

верситет, готель, держпром, пам'ятники, вокзал, завод. У збірці «Месопотамія» Сергій Жадан вдається до міфологізації й сакралізації Харкова шляхом зіставлення з Межиріччям як однією з коликів цивілізації, а водночас продовжує традицію детального опису окремих топографічних і ландшафтних об'єктів, що дає змогу реалістично відобразити простір міста й відтворити його атмосферу. У збірці «Арабески» Сергій Жадан зосереджений передусім на відображенні особливостей психоемоційного й соціально-побутового життя мешканців прикордонного міста в період повномасштабного вторгнення, відповідно, упізнати Харків можна за окремими натяками, підказками і здогадками.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в комплексному й системному вивченні особливостей функціонування міського тексту в прозі й поезії Сергія Жадана.

Література:

- Жадан С. Anarchy in the UKR: роман. Луганський щоденник: нарис. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2014. 236 с.
- Жадан С. В. Діалект мод. Київ: Критика, 2008. 229 с.
- Жадан С. Ворошиловград. Харків: Фоліо, 2010. 442 с.
- Жадан С. Месопотамія. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2014.
- Жадан С. Арабески. Чернівці: Меридіан Чернівці, 2025.
- Бабенко А. О. Поетика прози Сергія Жадана: дис. док. філософії: 035 – Філологія / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 224 с.
- Гонюк О. Хронотоп міста в романі С. Жадана «Інтернат». Актуальні питання гуманітарних наук. 2020. № 28. С. 62–67.
- Даниліна О.В. Концепт «Місто» в прозових текстах Сергія Жадана. Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. Вип. XXIII. Ч. 1. 2010. С. 347–354.
- Лавринович Л., Салаган М. Міфологізація часопростору у збірці С. Жадана «Месопотамія». Молодий вчений. 2014. № 12 (15). С. 225–228.
- Мариняк Р. Символізація простору міста в сучасній урбаністичній прозі («Месопотамія» С. Жадана і «Стамбул: місто та спогади» О. Памука). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Maryniak_Ruslana/Symvolizatsiia_prostoru_mista_v_suchasniy_urbanistychnii_prozi.pdf.
- Цимбал Я. «Харківський текст» 1920-х років: обірвана спроба. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/af1b5c4e-358f-4334-ae4f-23dab6d3f15/content>.
- Стахівська Ю. Сергій Жадан «Ворошиловград». Критика. Рік XIV. Ч. 9–10 (155–156). URL: <https://krytyka.com/ua/reviews/voroshylvhrad>.
- Патрон І. Міф міста: теоретичний аспект. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/artstudies/article/viewFile/3057/3120>.
- Степанова А. Місто на межах: естетичні грані образу в літературі перехідних епох. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/17100/08-Stepanova.pdf?sequence=1>.
- Пампуха В. «Боротьба триває: ніхто не розслабляється, ніхто нікуди не йде». Інтерв'ю з С. Жаданом. URL: <https://kontrakty.ua/article/77263>.
- Стасівевич Є. Анатомія одного Міста: рецензія на «Месопотамію» Сергія Жадана. URL: <http://www.theinsider.ua/art/anatomiya-odnogomista-kharkivska-mesopotamiya-sergiya-zhadana/>.
- Семененко О. Харків, Харків... Нью-Йорк 1976.
- Хвильовий М. Сині етюди. Київ: Радянський письменник, 1989. 421 с.
- Безхутрий Ю. Хвильовий: проблеми інтерпретації. Харків: Фоліо, 2003. 495 с.
- Бусел Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
- Котик І. «Арабески» Сергія Жадана: Орнамент прифронтового міста. URL: <https://chytomo.com/arabesky-serhiia-zhadana-ornament-priyfrontovoho-mista>.
- Андрусів С. М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст. Львів, Тернопіль: Джура, 2000. 340 с.

Aleksandrenko V. Evolution of Kharkiv urban text in Serhiy Zhadan's prose

Summary. The article explores the evolution of the Kharkiv urban text in Serhiy Zhadan's prose (based on the novels "Voroshilovgrad", "Depeche Mode", "Anarchy in the UKR", collections "Mesopotamia", "Arabesques").

It is found that the artist's early prose works (the novels "Depeche Mode", "Anarchy in the UKR", "Voroshilovgrad") are postcolonial in nature and realistically reflect the reality of the transitional era (the end of the 20th – beginning of the 21st century), they are marked by anti-Soviet and anti-colonial pathos. These works recreate the state of the young generation, which found itself in a situation of economic stagnation, psychological crisis, and lack of prospects. It is substantiated that such an atmosphere and the mood of the population are reflected in the descriptions of individual Kharkivs' toposes, which in some places acquire a certain symbolization and romanticization. It is proved that Serhiy Zhadan actively uses the antithesis (center – outskirts, civilization – nature) to show the state of society in general and individual heroes in particular. It is stated that in his early works the prose writer focuses the attention of readers on such Kharkivs' toposes as a university, hotel, state industry, monuments, train station, factory.

It is found out that in the collection "Mesopotamia" Serhiy Zhadan resorts to mythologizing and sacralizing Kharkiv by comparing it with Mesopotamia as one of the cradles of civilization, and at the same time continues the tradition of detailed descriptions of individual topographical and landscape objects, which allows realistically depicting the space of the city and recreating its atmosphere. It is proven that in the collection "Mesopotamia" the city appears as a holistic and self-sufficient space in which the transformation of social formations and types of cultural consciousness occurs, which determines the peculiarities of the existence and development of the hero of the literary work in it.

It is stated that in the collection "Arabesques" Serhiy Zhadan continues the tradition of creating a Kharkiv urban text, which was initiated by Mykola Khvylovii in the novella of the same name. It is proven that the contemporary artist is focused primarily on reflecting the features of the psycho-emotional and socio-domestic life of the inhabitants of the border city during the period of full-scale invasion, respectively; Kharkiv can be recognized by individual hints, clues and guesses. It is substantiated that in the mentioned collection the prose writer seeks to reflect the functioning of the city in new conditions, demonstrate the adaptation of the city and its inhabitants to new realities, and at the same time reach the level of generalizations.

Key words: urban text, prose, novel, symbolism, realism, topos, myth, image.

Дата першого надходження рукопису
до видання: 14.08.2025

Дата прийняття до друку рукопису
після рецензування: 11.09.2025

Дата публікації: 21.10.2025